

Steden, heiligdommen en imperia: Klein-Azië in de Hellenistische periode

Rolf Strootman

De politieke geschiedenis van hellenistisch-Romeins Klein-Azië begint met een grote pluriformiteit aan staten en staatsvormen, religies en culturen. In de loop der eeuwen zien we een gestage integratie op het gebied van cultuur, politiek en economie. Niet dat er ooit een echte eenheid ontstond – daarvoor was het landschap te grillig en waren de culturele identiteiten te divers. Niettemin waren er maar weinig gebieden, waar zoveel culturele interactie plaatsvond als (westelijk) Klein-Azië.

Drijvende kracht achter de politieke ontwikkelingen was de dynamische wisselwerking tussen de steden en de opeenvolgende imperia die hegemonie over Klein-Azië claimden. In deze relatie speelden religieuze culten een cruciale rol: vooral via de stedelijke cultus probeerden politieke supermachten greep te krijgen op de autonome steden. De kruisbestuiving tussen stad en imperium was een vruchtbare. In de hellenistische tijd groeide Klein-Azië uit tot een van de sterkst geurbaniseerde gebieden in de premoderne geschiedenis. Ook in de eerste eeuwen van de Romeinse overheersing bloeide de *polis*-cultuur. Pas in de 4de eeuw n.Chr. nam de urbanisatiegraad af.

Macedonische expansie (336-281 v. Chr.)

Al ten tijde van het Achaemenidenrijk was de westkust van Klein-Azië in hoge mate een verstedelijkt gebied. In veel steden cultiveerden de inwoners een Griekse identiteit. In andere treffen we culturen aan die we nu als een 'mengvorm' van Grieks en niet-Grieks bestempelen, maar die door tijdgenoten waarschijnlijk niet als zodanig werd ervaren. Westelijk Klein-Azië was bovendien een gebied met een relatief sterk ontwikkelde epigrafische traditie naar Grieks

model. Deze had zich al vóór de komst van Alexander ook verspreid onder niet-Griekse volken als Kariërs en Lykiërs.

Vanaf de vroege 4de eeuw geven epigrafische teksten een beeld van de interactie tussen steden en regionale heersers. Maar de stedelijke cultuur en de bijhorende epigrafische gewoonten namen pas echt een hoge vlucht met de omverwerping van de Achaemenidische macht door de Macedoniërs. In 334 begon Alexander III de Grote de door zijn vader Philippos II voorbereide aanval op het Perzische Rijk. Na een eerste nederlaag in de Slag aan de Granikos ondernamen de Achaemenidische satrapen geen pogingen meer de Macedonische invasie op het slagveld tot staan te brengen. Ze namen een afwachtende houding aan, vertrouwend op de kracht van de Achaemenidische vloot, het verwachte tegenoffensief van koning Darius III en de loyaliteit van de steden. Maar vooral wat dat laatste betreft maakten zij een ernstige misrekening.

Het Perzische rijk had zich opgeworpen als beschermer van steden door de grootmoedige patronage van heiligdommen en het samenwerken met lokale aristocratische families. Alexander en zijn staf bleken de Achaemenidische ideologie evenwel goed te kennen. De Macedonische veroveraars presenteerden zich als bevrijders. Maar waar de Achaemeniden meestal oligarchische regimes hadden gesteund, daar afficheerde Alexander zichzelf als de kampioen van de democratie. In de onderhandelingen waarmee de machtsovername gepaard ging, viel er voor de steden veel te winnen op het gebied van autonomie en privileges.

In een brief van Alexander aan de *polis* Chios, bewaard gebleven als inscriptie, lezen we hoe de koning tegenstanders van de oligarchen toestemming verleent terug te keren, met de bedoeling een nieuwe, pro-Macedonische elite in het zadel te helpen, terwijl de Grieks-Achaemenidische aristocraten gebrandmerkt worden als ‘verraders’:

Koning Alexander aan [de] *dēmos* der Chioten. Alle ballingen uit Chios dienen terug te keren. Het bestuur van Chios zal de *dēmos* zijn. Wetgevers moeten gekozen worden om wetten op te stellen of te bewerken opdat niets de democratie of de terugkeer van de ballingen in de weg zal staan. ... Van degenen die de *polis* aan de barbaren verraden hebben zullen degenen die al zijn vertrokken verbannen zijn uit alle *poleis* die deel hebben aan de vrede, ... en

degenen die gegrepen zijn zullen berecht worden door de Raad der Grieken (= de Korinthische Bond). (Dittenberger, *Sylloge*³, 283)

De Chioten moeten zich onderwerpen en loyaal zijn, en bovendien dienen ze uit dankbaarheid twintig oorlogsschepen uit te rusten en deze Alexander ter beschikking te stellen. Er zit ook nog een addertje onder het gras: teneinde de vrede in de staat te bewaren zal een Macedonisch garnizoen in deze Griekse stad gelegerd worden – op kosten van de Chioten.

In het document wordt de Macedonische hegemonie gelijkgesteld aan een algemene 'vrede' tussen de Griekse *poleis*. Ook dat laat zien dat Alexander al in een vroeg stadium op succesvolle wijze imperialistische retoriek en methodiek wist toe te passen. Daartoe behoorde ook zijn patronage van inheemse heiligdommen, bijvoorbeeld het Artemision van Ephesos, het Apollo Orakel van Didyma en het Letoön bij Xanthos – drie heilige plaatsen met een uitgesproken regionale betekenis. Zo was het Letoön met zijn inheemse cultus van Leto, Apollo en Artemis al in de Achaemenidische tijd het centrale heiligdom van de Lykische stedenbond, in het zuidwesten van het huidige Turkije. Het Didymeion, waar behalve Apollo ook Artemis vereerd werd, ontwikkelde zich, vooral onder de Seleukiden, van een lokaal heiligdom verbonden met de stad Milete tot een pan-Helleens samenbindend centrum van (Ionische) steden.

Seleukidische hegemonie (281-188 v.Chr.)

Gedurende de gehele hellenistische periode was westelijk Klein-Azië een zeer gewelddadig gebied. De periode was ook een van de meest chaotische in de geschiedenis van de regio. Een bekend cliché zegt dat het oude Anatolië een smeltkroes van culturen was. Maar Anatolië was bovenal een smeltkroes van legers. Na de dood van Alexander in 323 lieten nagenoeg alle Diadochen zich er gelden. Ze buitelden over elkaar heen in hun pogingen greep te krijgen op de regio. De politieke instabiliteit komt ook tot uiting in het epigrafische materiaal, dat in deze periode een veelheid aan verdragen tussen steden laat zien in reactie op steeds weer nieuwe crises en veranderde machtsverhoudingen.

Een belangrijk moment was het jaar 311. Toen kondigde Antigonos de Eenogige de vrijheid en autonomie af van alle (Griekse) steden. Deze slogan werd tot *Leitmotiv* in de ontwikkeling van de relatie tussen de Klein-Aziatische steden en de Macedonische koningen, later ook tussen de steden en Rome. Antigonos had het afgekeken van de Achaemeniden en gedroeg zich met deze proclamatie in feite als een Grote Koning, ruim vijf jaar voordat hij ten overstaan van de Grieken openlijk de titel van *basileus* aannam. Zijn rivalen konden niet achterblijven. Ook zij wierpen zich op als de kampioenen van stedelijke vrijheid. In ruil boden de steden loyaliteit, militaire steun, tribuut en eerbewijzen. Die eer had doorgaans het karakter van goddelijke eer.

En zo verliep het diplomatieke geven en nemen tussen stad en imperium langs twee religieuze lijnen: de vorst stroomlijnde zijn communicatie met de steden veelal door te participeren in plaatselijke culten, terwijl de steden de heersercultus aanwendden om de onderhandelingen met de vorst te formaliseren. In een brief aan de inwoners van Athymbria in Karië uit 281, waarin hij het lokale heiligdom van Hades en Kore onschendbaarheid en belastingvrijheid verleent, drukt Seleukos I het zelf zo uit:

[Het is altijd ons beleid geweest] om door middel van weldaden de burgers [van de steden te begunstigen en vooral] eerbiedig bij te dragen aan de eerbewijzen voor de goden. (Welles, *Royal Correspondence*, 9)

Het sterkste imperium dat tevoorschijn kwam uit de Diadochenoorlogen, was het rijk dat deze Seleukos creëerde en dat van 281 tot 188 de grootste macht in Klein-Azië vormde. Het Seleukidenrijk, dat in de 3de eeuw ook Centraal-Azië, Iran en het Nabije Oosten domineerde, was niet het enige imperium dat de vele steden, stammen en vorsten van Klein-Azië in zijn macht trachtte te brengen. Waar de Seleukidische dynastie vanuit de provinciehoofdstad Sardis in Lydië de Anatolische binnenlanden beheerste, daar richtte het maritieme imperialisme van de Ptolemaeën zich op de kustgebieden. Deze twee supermachten stonden elkaar gedurig naar het leven in een serie conflicten die bekendstaan als de Syrische Oorlogen.

Klein-Azië leed daaronder, maar deed er ook zijn voordeel mee. Beide partijen deden erg hun best de kuststeden voor zich te winnen. De belangrijke stad Ephesos wisselde in de loop van de 3de eeuw maar liefst zesmaal van imperium. Het paaien van de steden ging gepaard met het verlenen van privileges, weldoenerij, patronage van culten en actieve bescherming van de polis-autonomie. Ook gingen steden onderling verbanden aan (*asylia, proxenia*), zodat er een hecht bovenstatelijk sociaal en economisch netwerk ontstond. Bovendien werden er op ongekende schaal steden bijgebouwd of hersticht en werden plaatsen, soms onvrijwillig, samengevoegd tot grotere stedelijke verbanden (*synoikismos*).

De Seleukiden bouwden vooral in het binnenland om meer greep te krijgen op de heerwegen, waarvan de belangrijkste de Koninklijke Weg was die van Babylonië naar Sardis liep. Hellenistische inscripties laten bijvoorbeeld een sterke militaire aanwezigheid van de Seleukiden in noordoost Lydië zien, een gebied waar pas in de Romeinse tijd steden tot ontwikkeling kwamen. Ook in Pisidië was de Seleukidische aanwezigheid veel sterker dan je van zo'n onherbergzaam en moeilijk bereikbaar gebied zou verwachten.

De stad waarmee de Seleukiden bovenal een band hadden was Milete, met het daarbij behorende heiligdom gewijd aan Apollo en Artemis te Didyma. De Seleukiden, die hun afstamming terugvoerden op Apollo, ondersteunden in geheel hun rijk culten van zon- en maangoden die met Apollo en Artemis geïdentificeerd konden worden. De Ptolemaeën stichtten en herstichtten steden langs de kust ter vergroting van hun *sea power* – met name de onherbergzame zuidkust waar, zoals men in Turkije zegt, de bergen in zee vallen en natuurlijke havens schaars zijn. De Ptolemaeïsche aanwezigheid was het sterkst in het vruchtbare en stedenrijke Lykië.

De Kelten en de opkomst van Pergamon

Een tweede verandering die zich voordeed, was het ontstaan van middelgrote vazalkoninkrijken. Al rond 250 waren er sub-koningen in Pontos, Bithynië en Kappadokië, die hun monarchale status ontleenden aan huwelijksbanden met de imperiale dynastie, maar die zich in toenemende mate losmaakten van de

hegemonie der Seleukiden. De Seleukiden kregen zelf te kampen met interne dynastieke strijd, moeizame oorlogen met de Ptolemaeën en nomadische bedreigingen in Iran en Afghanistan. Vanaf circa 250 richtten zij zich tijdelijk meer op hun kerngebieden in het Midden-Oosten.

Het voornaamste hoofdpijndossier van Seleukidisch Klein-Azië werd het voormalige vazalstaatje Pergamon in Mysië, dat onder een inheemse dynastie, de Attaliden, in de loop van de 3de eeuw onafhankelijk werd en zich door een uitermate agressieve politiek (zelfs naar Klein-Aziatische maatstaven) ontwikkelde tot luis in de pels van de Seleukidische orde. Ook de Attaliden legden zich toe op het (her)stichten van steden en het bouwen van fortificaties om de toegangswegen naar het binnenland onder controle te krijgen.

De Attaliden van Pergamon profiteerden niet alleen van de relatieve zwakte van de Seleukiden tijdens een van hun dynastieke broedertwisten, maar ook van de invasies van de Kelten, die in 278 v.Chr. Klein-Azië binnentrokken en zich vestigden op de brede vlaktes van centraal Anatolië. Wie precies deze 'Kelti' of Galaten, waren, is onduidelijk. Hun taal, voor zover bekend uit persoons- en plaatsnamen, is verwant aan die van de Galliërs en Britten in West-Europa, maar daar is dan ook wat betreft hun etnische identiteit alles mee gezegd.

De komst van de Kelten leidde tot nog meer oorlog. Sommige Keltische stammen eisten schattingen van de Klein-Aziatische *poleis*. De Attaliden wierpen zich op als beschermers van de Griekse steden in plaats van de afwezige Seleukiden, die het na enkele overwinningen in de jaren zeventig lieten afweten. Het bleek goede propaganda te zijn, onder meer overdadig tot uiting gebracht in de reliëfs op het Grote Altaar, een overwinningsmonument waarop de strijd tussen Attaliden en Kelten gepresenteerd wordt als een kosmische strijd tussen Orde en Chaos. De halve stad Pergamon werd getransformeerd tot een spectaculair architectonisch decor voor de cultus van het zegevierend koningschap.

Hun succes leverde de Attaliden in de Griekse wereld de status op van *sōtēres*, 'Verlossers' of 'Redders' – een kernbegrip in het hellenistische koningschap – en daarmee groot prestige onder de Grieken. Nadat de Seleukiden in 188 uit Klein-Azië verdwenen, kregen de Attaliden in ruil voor bescherming en weldaden goddelijke eer en heersercultus. In een brief van Eumenes II uit 167/6

aan de steden van de Ionische Bond, als inscriptie teruggevonden in Milete, accepteert de koning de eerbewijzen van de Ioniërs:

Opdat in de toekomst, omdat één dag van de Pan-Ionische Spelen voortaan aan mij gewijd zal zijn, u het festival in grotere luister zult kunnen vieren, zal ik u van voldoende middelen voorzien om mij op gepaste wijze te gedenken. Het gouden beeld [dat u mij aanbood] zal ik zelf maken, omdat het mijn wens is dat de eerbewijzen zonder kosten voor de Bond zullen zijn. Het is mijn wens dat het geplaatst wordt in het heiligdom dat de Milesiërs aan mij hebben toegewezen.

(Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 763)

Door de eerbewijzen te aanvaarden verplicht koning Eumenes zich tot het geven van een tegengeschenk, bijvoorbeeld in de vorm van privileges of vrijstellingen. Blijkbaar probeert de koning daar onderuit te komen door wél de goddelijke eer te aanvaarden, maar alle kosten zelf te willen betalen. De reden daarvan is vermoedelijk, dat Eumenes de Ionische gezanten ontving, toen hij juist terugkeerde van een bezoek aan de Senaat in Rome, waar hem duidelijk was gemaakt dat hij niet langer de Romeinse gunst genoot. Zonder Romeinse steun was het Pergameense rijk namelijk nooit zo ver gekomen.

Romeinse hegemonie (188-30 v.Chr.)

Aan de verbeten machtsstrijd tussen Ptolemaeën en Seleukiden leek rond 200 een einde te komen, toen de Seleukidische koning Antiochos III de Grote de Ptolemaeïsche maritieme hegemonie wist te breken door systematisch de vijandelijke steunpunten aan de mediterrane en Egeïsche kusten in te nemen. Dit leidde tot de ineenstorting van het Ptolemaeënrijk als supermacht; de Ptolemaeën reageerden daarop door zich op Egypte te richten. Toen Antiochos ook Europa binnenviel (eerst Thracië, daarna Griekenland), leidde dit tot een conflict met Rome, de nieuwe supermacht die zojuist het Macedonische koninkrijk van Philippos V had verslagen in de Tweede Macedonische Oorlog (200-197).

Bij de lange Romeins-Seleukidische Oorlog die daarop volgde, raakten de meeste Egeïsche staten en staatjes betrokken. In 190/89 werd de oorlog beslecht, toen Antiochos III een zware nederlaag leed in de Slag bij Magnesia. De Romeinen dwongen daarop bij de vrede van Apameia in 188 de Seleukiden zich terug te trekken uit Klein-Azië.

De incorporatie van Klein-Azië in het Romeinse rijk was een langdurig en geleidelijk proces zonder vooropgezet plan. Na hun overwinning op de Seleukiden trokken de Romeinen zich weer uit Klein-Azië terug. Wel gedroegen Romeinse krijgsheren zich soms ten opzichte van de Griekse steden als hellenistische vorsten. In een schrijven aan Herakleia bij de berg Latmos in Karië gebruiken de gebroeders Scipio, de overwinnaars van Antiochos III, monarchale vrijheidsretoriek:

Wij verlenen u vrijheid (*eleutheria*), zoals ook de andere steden die zich volledig aan ons onderwierpen, en [wij schenken u] al uw bezittingen en [het recht op] zelfbestuur volgens uw eigen wetten (*autonomia*).

(Dittenberger, *Sylloge*³, 618)

Pergamon en Rhodos hadden in de oorlog tegen Antiochos aan de zijde van Rome gestreden en werden daarvoor beloond met Lykië (Rhodos) en een klein imperium in de binnenlanden van Klein-Azië (Pergamon). De gelijktijdige terugtrekking van Romeinen en Seleukiden maakte van Klein-Azië opnieuw een arena voor de strijd tussen diverse kleine machten: de steden, de koninkrijken Pontos, Bithynië, Kappadokië en Paphlagonië, en het rijk van de Attaliden

Maar enkele decennia later trok de Senaat zijn steun aan Pergamon en Rhodos alweer in, wat tot nieuwe conflicten leidde. In 133 v.Chr. was het gedaan met het Attalidische rijkje. In dat jaar stierf de laatste koning, Attalos III, die per testament zijn land en bezittingen naliet aan Rome. Dit leidde tot de vorming van de eerste Romeinse *provincia* in Klein-Azië: Asia. In de daaropvolgende twee eeuwen werd Klein-Azië ingekapseld in het Romeinse imperiale systeem.

Dat ging niet zonder slag of stoot. Na een bloedige opstand met messianistische trekjes onder een zekere Aristonikos (132-130 v.Chr.), kreeg Rome in Klein-Azië te maken met een van de grootste crises uit zijn bestaan: de

oorlogen met Mithradates VI Eupator. Vanuit zijn Noord-Anatolische koninkrijk Pontos had deze Macedonisch-Iraanse vorst een imperium rond de Zwarte Zee opgebouwd.

Vanaf ongeveer het jaar 100 v.Chr. begon Mithradates aan een gestage machtsuitbreiding in de binnenlanden van Anatolië en langs de kusten van de Egeïsche Zee. Hij kon daarbij gebruikmaken van zijn prestige als nazaat van zowel de Seleukiden als de Achaemeniden, al was die laatste claim misschien fictief. Mithradates, die zich presenteerde als de nieuwe Alexander en de herboren Dionysos, wierp zich met succes op als de bevrijder der Griekse *poleis* van de Romeinse 'tirannie'. Het legde hem geen windeieren, maar het leidde ook tot een van de meest infame gebeurtenissen uit de Oude Geschiedenis: de zogeheten Ephesische Vespers, de op instigatie van Mithradates door Klein-Aziatische Grieken uitgevoerde massamoord op Italiërs in het jaar 84. Uiteindelijk slaagden de Romeinen er na vele campagnes in Mithradates van Pontos te verslaan. De Nieuwe Dionysos trok zich terug op de Krim, waar hij door zijn zoon werd vermoord.

Een deel van het Pontische rijk werd als de provincie *Bithynia et Pontus* in het Romeinse systeem geïncorporeerd. Ook Cilicia werd een provincie, terwijl de vorstendommen in de binnenlanden van Anatolië als vazalstaten onder Romeinse hegemonie gebracht werden. Ook in hun relatie met de *poleis* volgden de nieuwe machthebbers aanvankelijk hellenistische patronen, waarbij vanaf de vroege keizertijd ook het fenomeen van de heersercultus nieuw leven werd ingeblazen.

Het Romeinse Keizerrijk

Gaandeweg werd de inbedding van Klein-Aziatische staten in het Imperium steeds steviger. Al in de tijd van keizer Augustus werden de Centraal-Anatolische gebieden Galatië en Kappadokië omgevormd tot provincies onder direct keizerlijk gezag. Er vond een integratie plaats, ook op ideologisch vlak, waar de voormalige Hellenistische imperia alleen van hadden kunnen dromen. In de steden waren het nu niet langer de 'vrienden' (*philoï*) van koningen die de boventoon voerden in ere-inscripties, maar de 'Romaioi', de hele en halve Romeinen, alsmede degenen die met succes bemiddelden tussen de eigen stad en

Rome. De gestage uitbreiding van het Romeinse burgerrecht speelde bij de integratie een belangrijke rol. Ook de keizercultus ontwikkelde zich tot een Romeins fenomeen dat krachtiger dan voorheen stad en heerser met elkaar verbond.

Het feit dat het Romeinse Rijk als republiek begonnen was en zijn imperium ook na Augustus veelal als een soort megastadstaat bestierde, is een van de redenen waarom het Romeinse Rijk zoveel succesvoller, maar dus ook uitzonderlijk was dan de overige, voornamelijk monarchale imperia van de Oude Wereld. Wat natuurlijk ook een rol speelde bij het succes van de Romeinse integratie (al is hier sprake van een kip-of-ei-kwestie) is de langdurige, daadwerkelijke vrede die met de Romeinse overheersing gepaard ging. Dat zien we ook terug in de epigrafische corpora: het aantal inscripties dat verslag legt van interstatelijke diplomatie neemt af ten faveure van teksten gericht op het *interne* stedelijke leven. De infrastructuur werd hechter en steden namen in aantal en omvang toe, wat nog altijd goed terug te zien is aan de monumentalisering van steden als Ephese, Sagalassos en Milete die in Romeinse periode plaatsvond. Bovendien was westelijk Klein-Azië een brandpunt van religieuze ontwikkelingen: de henotheïstische cultus van Kybele, de protomonotheïstische cultus van de Theos Hypsistos, en natuurlijk het Christendom.

Pas in het midden van de derde eeuw n.Chr. ging het weer mis. Hoewel tegenwoordig genuanceerder gedacht wordt over de 'Crisis van de Derde Eeuw' leidt het geen twijfel dat westelijk Azië te maken kreeg met verscheidene aanvallen van buitenaf, waarop het centrale gezag inefficiënt reageerde, zodat de steden en andere lokale machten net als eerder tijdens de Keltische invallen weer op zichzelf aangewezen waren. Ook was in het Oosten het Nieuw-Perzische Rijk van de Sassaniden ontstaan, dat *tenminste* het gehele voormalige Achaemenidenrijk voor zich opeiste. De hervormingen van Diocletianus einde derde eeuw die het Romeinse Rijk nieuwe kracht moesten geven, hadden ook voor Klein-Azië grote gevolgen – maar dat ligt buiten het bestek van dit themanummer van Hermeneus.

Noten

1. W. Dittenberger, *Sylloge Graecorum* (3de druk; 1915-1923) 283.
2. C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy* (New Haven 1934) 9.
3. P. Herrmann, *Tituli Asiae Minoris. V: Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti. Fasciculus 1: Regio septentrionalis ad orientem vergens* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981).
4. P. Freeman, *The Galatian Language: A Comprehensive Survey of the Language of the Ancient Celts in Greco-Roman Asia Minor* (Lewiston 2002).
5. W. Dittenberger, *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae* (Leipzig 1903-1905) 763.
6. W. Dittenberger, *Sylloge Graecorum* (3de druk; 1915-1923) 618.

Beknopte bibliografie

- Austin, M. M., 'The Seleukids and Asia', in: A. Erskine ed., *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford 2003) 121-33.
- Errington, R. M., *A History of the Hellenistic World, 323-30 BC* (Oxford 2008).
- Heinen, H., 'The Syrian-Egyptian Wars and the New Kingdoms of Asia Minor', in *Cambridge Ancient History* 7.1 (Cambridge 1984) 412-45.
- Hind, J., 'Mithridates', *Cambridge Ancient History* 9 (Cambridge 1994) 129-64.
- Kallet-Marx, R., *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.* (Berkeley en Los Angeles 1995).
- Kosmetatou, E., 'The Attalids of Pergamon', in: A. Erskine ed., *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford 2003) 159-74.
- Marek, C., *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (München 2010).
- Mitchell, S., *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia* (2 delen; Oxford 1993).
- Strootman, R., *Gekroonde Goden. Hellenistisch koningschap van Alexander tot Kleopatra* (Amsterdam 2005).
- Sullivan, R., *Near Eastern Royalty and Rome 100-30 B.C.* (Toronto 1990).
- Sherwin-White, A., *Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1* (Londen 1984).